

Bygdedrömmar möter byråkrati

Kamp för lokala perspektiv och värden

Anette Forsberg

COMMUNITY VS. BUREAUCRACY. THE STRUGGLE FOR LOCAL PERSPECTIVES AND VALUES. In this article, collective action for the community is interpreted as a possibility for rural inhabitants to reclaim their community as important and valuable. Research has shown that community development in rural Sweden is about such different matters as services, employment, infrastructure, upholding local identity and developing new forms of local democracy. Politically, local development activities are often understood in terms of growth, development and economics. An economic approach is also stressed in the EU programmes that support local development groups and projects. Here, the author argues that an economic, bureaucratic understanding tends to make invisible a holistic, relation-based approach to community that is expressed in the struggle for community. Giddens' (1991) theory of life politics is used to show how community development is about questions that have been removed from the political agenda, questions concerning the value of self and others and a holistic perspective of life. To understand what the concept of community struggle expresses, the author argues, it needs to be acknowledged as actions that have the potential to challenge established bureaucratic and political definitions, something which, in practice, proves to be difficult.

Keywords: rural community (local) development, struggle for community survival, bureaucracy, power structures, power techniques, life politics, holistic perspective, relation-based approach to community.

”Hela Sverige ska leva”-kampanjen var en nationell kampanj som vid 1980-talets slut (1987–1989) mobiliserade engagemang och kollektiv handling framförallt på landsbygder. Med start i landsbygdkampanjen har det i Sverige växt fram ett mångskiftande bygdeutvecklingsarbete med lokala grupper och eldsjälar som aktörer. Arbetet bygger i huvudsak

Anette Forsberg är forskarstuderande vid Umeå universitet, Institutionen för kultur & medier, 901 87 Umeå. E-post: anetteforsberg@home.se

på frivilligt engagemang och ideellt arbete. Riksorganisationen Hela Sverige ska leva, som registrerar antalet grupper, hade vid årsskiftet 2007–2008 cirka 4 400 grupper registrerade (www.bygde.net).¹ I början av 2000-talet beräknades de över 4 000 grupperna omfatta cirka 80 000 aktiva (Herlitz 2002, s 28). I forskning och politik har arbetet kommit att benämnas lokalt utvecklingsarbete eller bygdeutvecklingsarbete, och med ett sammantaget begrepp; bygderörelsen eller byarörelsen (Herlitz 1998). Jag använder mig av dessa begrepp med likvärdig betydelse.

Bygdeutveckling handlar om allt från att ta hand om infrastruktur till att upprätthålla lokal identitet och utveckla nya demokratimodeller (Herlitz 1998). Arbetet har förklarats som en platsideologi för bygdens bästa (Herlitz 2000), platsrelaterad gemenskap och platsrelaterad social rörelse (Berglund 1998). Bygdeaktörer beskriver sitt arbete som ”överlevnadskamp” eller en kamp för att ”hålla bygden levande” (Forsberg 2001). Politiskt definieras gärna bygdegruppernas, huvudsakligen ideella, arbete som något som går att förstå i termer av tillväxt, utveckling och ekonomi. De definitionerna utgör också stommen i de ramverk av olika EU-program inom vilket arbetet ges stöd. Med en sådan avgränsning tenderar de lokala värden och den relationella förståelsen av bygd som representeras i bygdeaktörernas kamp att osynliggöras.

I Sverige har uttryck som kamp, motstånd och konflikt fått stå tillbaka för mildare begrepp som lokal utveckling, lokal kraft och lokal utvecklingsgrupp. Överlevnadskampen menar jag är ett viktigt perspektiv som berättar om bygdens livsvillkor utifrån relationella grunder och med ett helhetsperspektiv (Forsberg kommande 2010), vilket jag vill belysa med den här artikeln. Att kämpa för bygden är att kämpa för en förståelse av den som värdefull, i motsats till tolkningar som osynliggör och förminskar. Med utsiktspunkt från en faktisk mötesituation undersöker jag vad det kan betyda att kämpa för en relationell förståelse av bygd och vad det är för motstånd som aktörerna möter.

Vägledande för min förståelse av lokalt utvecklingsarbete är den feministiska forskningen, som tolkar kvinnors lokala utvecklingsarbete som ett förändringsarbete som handlar om maktstrukturer på olika plan (Frånberg 1994, 1996, Rönnblom 1996, 2002). Teoretiska perspektiv med utgångspunkt i lokalt aktörskap – Alberto Meluccis (1991) teori om sociala rörelser och kollektiv handling, Anthony Giddens (1997) modernitetsteori om livspolitik samt Berit Ås (1982) maktbegrepp härskartekniker – vävs in i beskrivning och analys.

Fältarbete som metod att förstå bygdens överlevnadskamp

Rådgivningsarbete till bygdegrupper i Jämtlands län under 1990-talet gav mig insyn i hur bygdarbetet många gånger krockade med myndighetsföreträdares förståelser. Lokala initiativ blev oförstådda eller avvisade men ibland också väl mottagna, det varierade. Bemötandeproblematiken, som också kan förstås som en lärandeproblematik i mötet mellan olika erfarenhetsvärldar, har sedan dess följt mig in i forskningsarbetet som ett viktigt område att undersöka.² Med fältarbete som metod har jag velat närma mig aktörernas upplevelser av bygd och kamp.

Efter att ha arbetat med intervjustudier, ofta med tillfälliga besök fram och åter till människor och platser, fick jag möjlighet att forma undersökandet på ett annat sätt. Mellan 2001 och 2005 gjorde jag 15 resor till och från den bygd jag studerade. Jag vistades där allt från två till tio dagar, i regel en vecka, vid varje besökstillfälle. Under vistelserna i bygden deltog jag i så många aktiviteter som möjligt, med fokus på den del av bygdens liv som utgjordes av föreningsverksamhet. Jag fanns med vid föreningsmöten, utbildningar, konferenser, arbetsträffar samt utvecklingsarbetets dagliga göranden. Mitt huvudsakliga material är fältanteckningar, intervjuer och insamlad föreningsdokumentation. Att på det här sättet följa utvecklingsarbetet och dess aktörer innebar även resor utanför bygden, kommunen, länet och landet; till arbetsmöten, konferenser och seminarier av olika slag. Jag kom att betrakta kampen för bygden som ett translokalt arbete (Hannerz 2001) som pågår på flera platser, i olika rum och kontexter.

En stark känsla som aktörerna återkommande gav uttryck för var att de inte blev tagna på allvar i sina kontakter med myndigheter; tjänstemän och politiker. De upplevde sig ofta ifrågasatta och i behov av att bevisa bygdens viktighet och värde (Forsberg 2003). Kampen blev ett identitetsarbete som berörde bygden, platsgemenskaperna och individerna. Det är aktörernas upplevelser och perspektiv jag undersökt och velat belysa; det vill säga hur känslan av att vara mindre värd uppstår och motsägs, hur den är situationell men också del av ett större sammanhang.

Yvonne Gunnarsdotter (2005, s 29) definierar bygd som tidsrumsliga gemenskaper, Ann-Kristin Ekman (2008, s 97–98) talar om människors förståelse av bygd som ”gemensamma erfarenhetsrum” med kollektiva men också individuella minnen. Bygder som tidsrumsligt gränsöverskridande platsgemenskaper träder alltså fram i forskningen som en kulturvetenskaplig förståelse av landsbygder, och menar jag, lokalt utvecklingsarbete. Det är i ett sådant sammanhang kampen för bygden behöver förstås. Den behöver också förstås i relation till en poli-

tik med ett otydligt ansvarstagande för landsbygders samhällsutveckling, som innebär fortsatt avveckling av service och omsorg (Glesbygdsverket 2008). Att engagera sig i lokalt utvecklingsarbete handlar om att motverka avveckling och handla för ett fortsatt upprätthållande av (lands) bygder. Jag ser det som ett komplext demokratiarbete, med många möjliga tolkningar, som behöver beskrivas och problematiseras. I min analys blir begrepp som bygd, kollektiv handling, makt och politik centrala.

För att förmedla vad handlandet för bygden kan innehålla och hur det kan upplevas, från ett bygdeperspektiv, har jag letat efter sätt att överföra fältarbetets erfarenheter till text (Ehn & Klein 1994). Mötesskildringen som följer har ett sådant syfte och mynnar ut i en diskussion om bygdeutveckling som livspolitik (Giddens 1997). Som sådan har bygdeutvecklingen svårt att komma till tals eller uttryck då den in- och omtolkas i den ekonomiska ram som präglar EU-program, myndighetsstrukturer samt en tillväxtinriktad regional- och landsbygdpolitik. Här följer ett reflexivt avsnitt från ett möte där jag själv, som forskare, var med för att studera och dela aktörernas erfarenheter. Beskrivning och analys har gjorts utifrån anteckningar jag förde under och efter mötet. Syftet har varit att förstå mer om aktörernas känsla av att inte duga och inte bli tagna på allvar. Den beskrivande texten varvas med kursiverade reflekterande stycken, som diskuterar pågående samtal och händelser och ger läsaren bakgrundsinformation.³

I blickpunkt står en mötesskildring; ett samtal på ett näringslivskontor i en norrländsk kommun. Samtalet har formen av ett icke-möte, som jag analyserar som ett spänningsfält mellan olika förståelser, där tjänstemännens byråkratiska (ekonomiska) tolkningsram och makttekniker (härskartekniker) (Ås 1982) osynliggör det helhetsperspektiv som bygdeaktören representerar. Det inte bara osynliggörs, det miss-tänkliggörs och förlöjligas. Att osynliggöra och förlöjliga är två av de härskartekniker som Ås (1982) redan på tidigt 1980-tal formulerade utifrån egna upplevelser i den politiska världen. De andra teknikerna är: Undanhållande av information, dubbelbestraffning samt påförande av skuld och skam. Ås teori om härskartekniker beskriver mäns systematiska undertryckande av kvinnor, men belyser också maktutövning oavsett kön.

Under mötet visar sig tjänstemännens överordning som ett tillrättaläggande av hur saker och ting ska vara. Maktuttrycken är inte alltid påtagliga men de finns där i makttekniker som går att utläsa i mötessituationen, i val av mötesplats och rum, i hur ord sägs eller inte sägs, i hur handlingar, gester och ögonkast understryker hierarki och position. I mötet på näringslivskontoret blir makt något som framförallt känns. De faktorer som ligger till grund för hur en projektansökan, och de sökande, slutligen bedöms är både uttalade och

outtalade. För att få sitt projekt beviljat krävs att aktören spelar sina kort väl, är tillmötesgående, inte säger emot för ofta eller för starkt, inte uppträder oförskämt, blir arg eller upprörd. Hon/han får gärna kämpa för sin sak, men det ska göras på ”rätt” sätt.

Skildring av ett möte på näringslivskontoret

Samtalet berör en projektansökan som handlar om att återskapa en mötesplats i bygden. Med ”framtidprojektet” ville invånarna omvandla den gamla dans- och festplatsen till ett ekologiskt hälsoshus, ett Spa, för bygdeinvånare och besökare, och skapa en plattform för företagsutveckling inom hälsa och turism. Så, till mötesrummet. Det är avskalat och ordningsamt. Ingenting onödigt ligger framme. Ett avlångt bord med tillhörande stolar upptar det mesta utrymmet. Anna-Karin, en av bygdens eldsjälar, har rest till kommunens centralort, en resa på cirka sju mil, för att föra bygdens talan. Jag har mött upp och sitter vid bordets kortsida. I rummet finns, förutom vi, två tjänstemän. På vänster sida har jag kvinnan från strukturfondskansliet, som varit tveksam till min närvaro under mötet. Anna-Karin sitter på min högra sida. Bredvid sitter hennes och bygdens allierade för dagen, mannen från näringslivskontoret. Tjänstemännen benämns fortsättningsvis som ”kvinnan” respektive ”mannen”. Namnlösheten symboliserar hur jag uppfattar representationen och utövandet av makt som en strategi i skydd av det opersonliga. Anna-Karin har inte något sådant skydd. Men jag noterar att hon är finkladd. Hon har tagit på sig linnevästen som brukar få följa med vid särskilt viktiga tillfällen.

Jag tänker att västen ger Anna-Karin en speciell kraft. Det krävs någon form av rustning inför möten med makten. I just det här projektet har bygden stöd från kommunen som beslutat ställa sig bakom ansökan. Det förväntade motståndet kommer från strukturfondskansliet och länsstyrelsen. Invånarna är vana att stöd respektive motstånd skiftar i olika frågor. Vem som är ens allierade eller fiende avgörs från fråga till fråga, och från gång till gång.

Dagens diskussion ska enligt dagordningen handla om vilken åtgärd i strukturfondernas mål 1 program som projektet bör söka medel från. Hittills har bygdeinvånarna investerat i projektet i form av otaliga planerings- och arbetsmöten. Ansökningsförfarandet har kommit till en kritisk punkt där frågan är hur länge och till vilket pris bykoooperativet orkar fortsätta med arbetet.

Utan lokalt engagemang blir det ingen ny mötesplats i bygden, inget ekologiskt hälsohus, inget Spa. Jag tänker på Anna-Karin som en upprätthållare och försvarare av de gemensamma drömmar som bygdens invånare formulerar i sina projekt. Hon bär dem med sig, argumenterar för dem och försvarar dem i diskussion efter diskussion som om hon redan kan se dem förverkligade någonstans där borta i framtiden. Eldsjälen och visionären möter nu kommunens och strukturfondskansliets handläggare. Med bygdeinvånarnas förtroende i ryggen sitter hon den här dagen ensam med dem som har makt att påverka vilka beslut som bör fattas om bygden. Hon ser lugn och samlad ut. Det går inte att se på henne hur viktigt mötet är eller hur osäker hon kanske känner sig. Valet av mötesplats försätter henne i en situation där någon annans regler gäller. I maktens rum är hon på bortaplan.

Diskussionen startar med att kvinnan från strukturfondskansliet hänvisar till den rådande beslutsgången, som innebär att hon inte kan lämna några löften till de andra under mötet. Som myndighetsrepresentant är hon endast en av flera personer i det beslutande ledet. Hon kan inte ge några löften, inte lämna något besked, säger hon.

Ett löfte eller ett besked är vad de lokala aktörerna helst av allt önskar sig. Det skulle betyda att de kunde sätta igång med arbetet. Men kvinnans inledning av mötet visar hur svårt det kan vara att få syn på makten och att avkräva ett svar. Vi sitter i ett av maktens rum och ändå är den inte där utan någon annanstans. Var är den? Den går att ana som någonting obestämt i atmosfären där vi sitter, i stämningar, ord och gester.

Mannen från näringslivskontoret betonar hur viktigt det är att kvinnan från strukturfonden under mötet förstår honom (kommunen) och Anna-Karin, så att projektet förs vidare till beredningsgrupp och beslutsgrupp på ett bra sätt.

Myndighetsrepresentanterna inleder med att markera sina revir. Mannen talar för ett ”vi” som innefattar kommunen och bygden. Anna-Karin håller en ovanligt låg profil genom hela mötet. Eftersom jag lärt känna henne vet jag att hon anstränger sig för att engagemanget inte ska ta över och orden ta en annan riktning än den hon tänkt sig. Hon låter mannen föra sin och bygdens talan. I det här rummet är hans status högre än hennes. Att lägga band på sig är i sammanhanget en väl vald strategi. Jag tänker på hur makt har en tendens att skapa tystnad och lågmäldhet.

Samtalet rör sig kring formuleringen av projektets namn, syfte, innehåll och budget samt i vilken åtgärd, det vill säga i vilken insats i målprogram-

met, det är lämpligast att söka medel. I fråga efter fråga har mötesdeltagarna olika uppfattningar. Mannen och kvinnan har olika uppfattning om syftesformuleringen. Den är tillfredsställande tycker mannen medan kvinnans uppfattning är att syftet gärna får vara övertydligt. ”Mötesplats” blir kanske lite luddigt, håller mannen med om. Kvinnan vill ha en tydligare förklaring till finansieringen av bygget. Anna-Karin svarar att projektet nu är på cirka fem miljoner kronor. Det är en rejäl bantning av projektet, kommenterar kvinnan. Det har gjorts genom att bygden lyft bort det egna arbetet, svarar Anna-Karin.

De ideella arbetsinsatsernas omfattning har minskats i ansökan, men för att projektet ska bli möjligt att genomföra krävs fortfarande mer ideella arbetsinsatser än vad som går att få motfinansiering för. Kvinnans uppmaning att förklara återkommer under mötet och riktas till Anna-Karin med en ifrågasättande och nedvärderande ton. Hon talar till, inte med, Anna-Karin. Jag tänker på kvinnans kommunikation som ett slags förhörsteknik, med markeringar av misstänksamhet och maktdemonstration. Men Anna-Karin svarar (tillkämpat?) lugnt och vänligt på de frågor hon får.

Mannen och kvinnan har en lång diskussion om lämplig åtgärd i målprogrammet att söka bidrag från. Mannen understryker att han är angelägen om att projektet hamnar rätt den här gången.

Det är en markering gentemot den långbänk projektet hamnat i under ansökningsförfarandet.

Mannen går igenom andra projekt som tidigare fått pengar från den åtgärd han föreslår. Detta bör underbygga bygdens chanser menar han, men kvinnan är tveksam: ”Det kändes som att det var det stora bygget...” (ett för stort projekt), säger hon om bygdens framtidsprojekt. ”Det är väl bra med stora ambitioner”, svarar mannen. Kvinnans tveksamhet visar sig nu i en rad frågor och uppmaningar som hon riktar till Anna-Karin.

Känslan av korsförhör gör sig åter påmind. Spänningen i rummet stiger. Kvinnan återkopplar till regler och radar upp hinder efter hinder. Myndighetsrollen blir i hennes användande av den till ett slags omöjlighetsperspektiv. Projektets olika delar plockas isär, närgranskas och ifrågasätts. Anna-Karin svarar genom att prata om vad hela projektet betyder för bygden. I hennes sätt att tala om projektet handlar det om att överkomma alla hinder, ett slags möjlighetsperspektiv där helheten är viktigare än de enskilda delarna. Mannen väljer en medlande roll och ger strategiskt stöd till Anna-Karin vid kritiska lägen.

Hur lång tid beräknas för projektet, undrar kvinnan? Tre år, svarar Anna-Karin. Kvinnan fortsätter med att ställa en rad frågor som också kan tolkas som påpekanden: ”Är det realistiskt uppfyllda mål? Vad är det för slags företag? Finns det tillräckligt med företag?”

Framtidsprojektet handlar om att våga tro på och kämpa för en framtid för bygden. Det är det mål som projektet är en del av, men förhörstekniken lämnar aldrig öppet för någon dialog om sammanhang. Frågorna kommer i rapp följd och kräver svar. Tillvägagångssättet bidrar till att förstärka aktörernas olika position i rummet/samtalet och klargöra vem som sätter agendan.

Anna-Karin ställer en motfråga: ”Är det fel?” Hon får inget svar.

Med sin fråga bryter Anna-Karin mötesordningen. Frågandet är tjänstemannens privilegium, hans/hennes maktvapen. Försöket att bryta ordningen möts med en annan maktstrategi; tystnad.

Diskussionen riktas nu in på indikatorer. För att kunna bedöma projektet behövs indikatorer i form av förväntade och mätbara resultat. Ni ska ju också tro på det, ni som ska prata för projektet, säger Anna-Karin, och föreslår att de skriver in svårigheten med att mäta antalet startade företag under projekttiden. Det behövs inte, säger kvinnan, det vet hon redan. Men du måste vara övertygad, vidhåller Anna-Karin. Det låter mycket, säger kvinnan till slut, och medger att hon inte är riktigt övertygad om indikatorerna i ansökan.

Anna-Karin framhärdar för det här är en verkligt viktig punkt. Den som handlägger projektet bör vara överens med de lokala liksom de stödjande aktörerna (här kommunen) så att det som förs fram blir trovärdigt. Om kvinnan inte tror på projektet, hur ska hon då kunna argumentera för det? Känslor av misstro och bristande tillit virvlar runt i förhandlingssituationen och rummet. Går det att lita på motparten?

Alla tre diskuterar hur de ska räkna; antal företag, sysselsatta eller nätverk? Ingen är säker på hur den tabell som skulle kunna vara till hjälp för diskussionen ska tolkas. Kvinnan lovar att undersöka saken.

Aktörerna i rummet drar mestadels åt olika håll. Plötsligt befinner de sig i samma osäkerhet, ingen vet mer än någon annan, ingen har övertaget. Maktpositionerna utjämnas för ett ögonblick.

Det kanske ser mycket ut med start av sex nätverk, resonerar Anna-Karin vidare, samtidigt som hon räknar upp tänkbara områden. Efter en stund föreslår hon en minskning till tre.

Kvinnans tveksamhet angående indikatorerna vinner gehör hos Anna-Karin. Indikatorer är viktiga då projektets resultat förväntas bli sådana som går att kontrollera och utvärdera. Det betyder samtidigt att många resultat kommer att passera obemärkt förbi eftersom de inte kan mätas. Drömmarna och visionerna om allt vad den nya mötesplatsen kan komma att betyda för invånarna utifrån ett mänskligt, socialt och kulturellt perspektiv lämnas därhän. Hur mäter man drömmar? Gemenskap? Framtidstro? Att må bra? Att förverkliga drömmar, är inte det ett ganska fint resultat? Projektet som en del i bygdens överlevnadsstrategi, är det alls översättbart till enskilda indikatorer i ett strukturfondsprogram? Projektets målsättning innehåller så mycket mer än vad reduceringen till antal nätverk, företag eller sysselsatta kan förmedla.

Mannen beskriver projektet som hälsoturism. Samtidigt påpekar han att kommunen försökt tona ned bygdevisionen att ”må bra”. Kvinnan håller med om att ”det är för flummigt”.

Visionen att må bra som bygdens invånare formulerat tillsammans är i både mannens och kvinnans ögon för ”flummigt”, och mötesplats uppfattas som alltför ”luddigt”. Dessa två ord som inrymmer och symboliserar det som invånarna uppfattar som viktigt, avfärdas som något som inte är tillräckligt bra, som inte passar in. Känslan av att inte duga, som aktörerna förmedlat till mig på fältet, blir plötsligt förståelig. Det som inte går att beskriva enligt ansökningsmallen, formulera till indikatorer eller översätta till siffror, betraktas av tjänstemännen som oviktigt. Fältarbetet har gett mig en annan förståelse av bygdeutvecklingen. I den förståelsen är det flummiga och luddiga det värdefulla.

Vi måste vara klara över rätt åtgärd, påpekar mannen. Man kan se det på olika sätt, det får vi diskutera på strukturfonden, säger kvinnan.

På strukturfondskansliet och i beslutsgruppen finns det absoluta tolkningsföreträdet.

Mannen slår fast vilken åtgärd han anser vara rätt att söka bidrag från, något han också förankrat hos en av sina kollegor.

Den kollega han diskuterat med är en man med stark ställning i näringslivsfrågor i kommunen. Både kvinnan och mannen använder sina personliga kontakter i maktspelet sinsemellan.

Frånvarande personer med hög status inom respektive myndighet används som referens för att förstärka den egna argumentationen och legitimiteten.

Kvinnan ska kontakta länsstyrelsetjänstemannen, som är hennes samtalspart, och återkomma under morgondagen, säger hon. Mötet börjar lida mot sitt slut. Alla tittar på ritningarna som under diskussionerna lagts fram på bordet. Man ska inte göra sådär, säger mannen när han tittar på de första färggranna arkitektritningarna av byggnaden. Det är för flashigt!

Han syftar på invånarnas dröm så som den ursprungligen såg ut.

Nej, lägg bort den, håller Anna-Karin med och viker ihop den vackra färgritningen. Istället tar hon fram den svartvita nedbantade versionen i lagom A4-storlek.

Med några ord och en gest anpassas drömmarna till tjänstemännens regelverk, till ordningen och bilden av vad som går för sig. Det får mig att tänka på vägskyltarna som möter mig varje gång jag kör in i bygden. Skyltarna är två. Först vägverkets blåvita som ser ut som alla andra ortnamnsskyltar. Sedan den färgrika välkommen-skylden som är lokalt utformad. De står där båda två och symboliserar olika perspektiv, det lokala och det statliga, det flummiga och det rätta. Jag tänker att detta att kompromissa med visioner eller att få dem nedlåtande beskrivna kan få drömmar att blekna... och kanske helt försvinna?

En budgetdiskussion avslutar mötet. Mannen är mån om att det som återstår att göra ska göras i tid. Han vill inte att det ska bli som i ett annat fall, säger han, då kommunen fick besked för sent för att kunna göra någonting. Anna-Karin säger att hon skulle vilja få besked före föreningens styrelsemöte som ska äga rum måndag kväll. Kvinnan svarar, med en på samma gång självklar som nedlåtande ton, att på kvällen kommer hon i alla fall inte att ringa.

Den ideellt engagerade respektive den statligt anställdes arbetstider skiljer sig åt. För Anna-Karin och de andra bygdeaktörerna har engagemanget och arbetstiden varken början eller slut. Det följer ingen klocka. Samma sak är det med projekten och processerna i samhället, de stängs inte av eller sätts på vid bestämda tidpunkter. De pågår. I bygdeutvecklingen är kvälls- och helgarbete en del av arbetsordningen och ett måste för att ro allt i land. För kvinnan är det otänkbart att ringa ett samtal kvällstid, hon arbetar inte då, och det är hon som bestämmer.

Efter en timme och fyrtiofem minuter avslutas mötet utan att några klara besked har lämnats. Anna-Karin och jag lämnar rummet medan kvinnan och mannen stannar kvar. De har enats om en kort enskild överläggning.

Ett maktens möte där den lokala aktören inte har tillträde.

Vad tyckte du? frågar Anna-Karin när vi kommit utanför rummet. Jag vet inte vad jag ska säga för jag är tagen av hur makten har visat sig genom kvinnans demonstrativt ogillande och nedvärderande attityd, främst gentemot Anna-Karin.

I min återgivning av mötet märker jag hur makten, som jag så tydligt känt i rummet, inte så mycket finns i orden som uttalas. Den finns i hur personerna positionerar sig rent fysiskt i rummet, där kvinnan väljer att stå upp under större delen av mötet, medan Anna-Karin och mannen sitter ned. Makten kommuniceras genom blickar, tonfall och gester, som underströmmar till det sagda. Därmed blir den också svår att förhålla sig till. Att de lokala aktörerna talar om den som något abstrakt och diffust men ändå närvarande förstår jag bättre efter mötet. Mer än något annat framstår ”makt” som en osynlig men mycket påtaglig känsla.

Men Anna-Karin ler, ser oväntat glad ut och säger att det där var ingenting, det där gick bra! I dag visade sig kvinnan från sin bästa sida lägger hon till och berättar om andra möten med maktens representanter. Ett möte med en tjänsteman från en annan statlig myndighet beskrivs, med referens till terrorattacken i USA, som ”värre än elfte september”. Jag tolkar det som att det inte är någon slump att Anna-Karin ändå väljer att presentera just den berättelsen efter det möte vi deltagit i. Inte ens en eldsjäl står ut med vad som helst.

Analys av mötet: Osynliggörande av aktören, bygdeengagemang och bygden

Det är, förstår jag, inte någon enkel sak att som tjänsteman, med regelverk och många perspektiv att ta hänsyn till, möta och bemöta människors bygdeengagemang. Bakom maktens ansikte, röst, gester och handlingar kan också en osäkerhet dölja sig. Men här har min avsikt varit att åskådliggöra bygdeaktörens position och upplevelser. I mötesrummet utövas makt som något både subtilt och påtagligt. Maktens verkningar i tjänstemännens utövning blir något som den lokala aktören själv måste hantera. Det kan vara en ensam och arbetsam hantering. Berättelser som ironiserar över maktens verkningar

kan vara ett sätt att mildra förminskandets effekter. Bevisföringen av bygdens viktighet, som upptar mycket av aktörernas tid (se Forsberg 2003), blir i mötet synlig som bygdeaktörens försök att svara på och försvara sig mot maktens ifrågasättanden och tillrättavisanden. Det språk som är bygdeaktörens och bygdens passar inte in i åtgärder, program eller i tjänstemännens föreställningar om hur ett projekt bör se ut eller benämnas. Framtidsprojektet som mötesplats och del av bygdens ”må bra”-vision definieras av tjänstemännen som alltför flummigt och luddigt, vilket blir till ett förminskande av de värden bygdeaktörerna försvarar och strider för. Kunskaper om exempelvis mötesplatsers centrala betydelse för bygdens mobiliserings- och utvecklingsarbete (till exempel Alexandersson & Rönnlund 1995, Herlitz 1998, Forsberg 2001, Gunnarsdotter 2005) framskymtar inte hos de handläggare som (be)möter bygdeutvecklaren.

I tolkningen av vad som är rätt eller fel, möjligt eller omöjligt att åstadkomma, har politiker och tjänstemän förstås ramar och regler att förhålla sig till. Men ramar och regler behöver också tolkas, och myndighetspersoners position och tolkningsföreträde kan användas på många sätt. Bygdeaktörerna berättar att det känns som om beslutsfattandet sker på ett annat språk som kan vara svårt att behärska och ibland förstå. Kontakter och möten med främst tjänstemän men också politiker kan upplevas som en vägg som aktörerna stöter emot eller som ett annorlunda språk, som förmedlar en känsla av att inte duga. Makt omtalas i min empiri som något som finns utanför bygden, bortom synfältet, någon annanstans. Ibland är den personifierad, ibland symbolisk men ofta ansiktslös. Att behärska språket blir i beskrivningen ovan något mer än att behärska orden som sådana. För att tala maktens språk behöver aktörerna behärska allt som hör till, som ingår i och omger själva mötessituationen och den byråkratiska processen. Bygdeaktören valde att kompromissa sig fram, att tona ned det som var hon, projektet och bygden. Tjänstemännen fick leda och avsluta. Så klarade projektet sig vidare och det lokala gavs ännu en chans. Men på flera sätt fick bygdeaktören besked om att hon och de hon representerade inte passade in, eller passade in med viss tvekan och på vissa villkor. I stunden anpassade hon sig till den rådande ordningen, vek undan den färgglada originalritningen för en svartvit anpassad version. Linnevåsten (rustningen) och de goda kontakterna med kommundienstemannen var hennes försvar. Utan kommunens stöd vid just det här tillfället, och för projektet i sin helhet, är det tveksamt om det alls blivit av.

Stöd från kommunal nivå är en viktig förutsättning för bygdeutvecklingsarbete. Forskning visar att det är vanligt att lokala aktörer upplever kontakterna med politiker och tjänstemän som hindrande (Bull 1993, Herlitz 1998, Forsberg 2001, Rönnblom 1996, 2002) och

att ett alltför kompakt byråkratiskt motstånd kan få bygdegrupper att ge upp (Frånberg 1994). Kommunerna har visat sig vara de största möjliggörarna och på samma gång bromsklossarna för de lokala utvecklingsgrupperna (Nilsson 1995, Bull 1998, Herlitz 1998, Forsberg 2001, Westlund 2007), men vad som är avgörande i mötessituationer, om och hur det skiljer sig mellan personer, institutioner, kommuner eller regioner, saknas det kunskap om. Forskning (Olsson & Forsberg 1997) tyder på att en större förståelse för och kunskap om de lokala gruppernas arbete blir möjlig först när det finns en uttalad förändringsvilja på den kommunala nivån, bland politiker och tjänstemän. Vilken modell som väljs för samverkan verkar vara mindre viktig.

Men det lokala utvecklingsarbetet är i behov av något slags samverkan med etablerade strukturer (myndigheter), formellt eller mer lösligt, för att få tillgång till resurser för utveckling och förändring. Gunnarsdotter (2005, s 139) benämner situationen ”bygderörelsens dilemma”; ett balanserande mellan att vara en motkraft till etablissemangen och att institutionaliseras (jämför Olsson & Forsberg 1997). Skildringen ovan belyser hur mötesrummet blir en spelplan för bygderörelsens dilemma; att värna bygdeutvecklingsarbetets särskildhet och samtidigt anpassa sig till byråkratiska ramar och strukturer. Känslan av osynlighet, som bygdeaktörerna på många och olika sätt har uttryckt under mitt fältarbete, genomsyrade mötessamtalet. I byråkratins rum och språk förminskades och osynliggjordes bygdeaktören, bygdeprojektet och i förlängningen bygden. Bygdeaktörens handlingsutrymme, hennes kunskaper och kompetens, beskars. En konsekvens av bemötandet blev att bygdeaktören också förminskade sig själv. På det lokala näringslivskontoret tryckte hon undan en stor del av sitt kunnande om bygdeutveckling, föreningsliv, företagande, strukturfondsarbete och internationellt partnerskapsarbete. Anna-Karin, som självklart och självsäkert tog plats på scenen under en internationell forskningskonferens i ett annat land, blev aldrig riktigt synlig i mötet på det lokala näringslivskontoret. På kommunkontoret betraktades hon som en ideell aktör med tveksam status och kompetens. En annan tolkning är att hon genom sina erfarenheter och sin kompetens blev så hotfull att hon måste sättas på plats (jämför Bull 1993, Frånberg 1994, 1996, Rönnblom 1996, 2002).

Frånberg beskriver de manliga strukturer och maktstrategier som bygdeaktörer/kvinnor drabbas av med referens till Ås begrepp ”härskartekniker” (Frånberg 1996, s 151–155). Strategierna används, skriver Frånberg, för att påminna kvinnorna om deras mindre värde och oviktighet. Teknikerna används för att punktera kvinnors försök till protest mot genusbaserade (manliga) maktstrukturer (Frånberg 1996). I mötet som beskrivs här är den mest maktutövande och nedtryckande tjänstemannen en kvinna, vilket inte hindrar användandet av de ”man-

liga” härskarteknikerna (Ås 1982). Under mötet pågick framförallt ett ifrågasättande av projektidén. För att inte störa ordningen, och ge bygdeprojektet en chans, lät bygdeaktören tjänstemännen ta ledningen. Hon lät det passera att kvinnan bemötte henne med nedlåtande markeringar som tystnad, ifrågasättanden och påpekanden i härskarteknikernas anda. Genom att i förhandlingssituationen förminska sig själv offrade bygdeaktören sin integritet för projektet och bygden. Tjänstemännens förståelse av bygdeprojektet som uppdelbart och avgränsbart till olika indikatorer innebar att den nya mötesplatsen heller aldrig blev sedd som det värdefulla omätbara bygderum jag förstår det som.

Slutdiskussion: Bygdeutveckling – livspolitik om de bortträngda frågorna

Att få delfinansiering till projekt, via exempelvis EU-medel, kan vara avgörande för bygdeprojekts genomförande. På landsbygderna, där service och omsorg fortsätter att försämrats och glesheten tilltar (Glesbygdsverket 2008), kan projekten spela en både reell och symboliskt viktig roll för bygdens överlevnad i betydelsen vidmakthållande av lokala platsgemenskaper och rum som grund för kollektiv mobilisering och handling. Värdet, liksom drivkrafterna i utvecklingsarbetet, ligger, som jag ser det, i att låta det gå nya vägar och inte styra in det i en viss utvecklingsmodell eller att alltför snävt definiera vad det är, gör och betyder. Att låta utvecklingsarbetet behålla sin självständighet, sina många uttrycksformer och idéer, tror jag är viktigt och nödvändigt för att det fortsättningsvis ska vara den kreativa kraft det visat sig kunna vara. En risk med den reglering och formalisering i program och modeller som (om)formar bygdeutvecklingen till något för myndigheter och byråkrati igenkännbart och mätbart är att det tar alltför mycket kraft av de lokala aktörerna.

Det skulle vara arbetsamt, för att inte säga omöjligt, att vara i ständig konflikt med dem som genom tolkningsföreträde och beslutsfattande styr över resurserna till det lokala utvecklingsarbetet. Att som bygdeaktör vara alltför uttalat kritisk mot tjänstemän i beslutsfattande positioner är ingen lokalt gångbar strategi, vilket de flesta grupper upptäcker. Ändå kan frågor ibland vara av sådan lokal dignitet att kamp och konflikt betraktas som nödvändigt. Förståelsen av lokalt utvecklingsarbete som kamp menar jag har blivit allt mindre framträdande, även inom byarörelsen (möjligen en medveten strategi), medan begrepp som entreprenörskap och lokal kraft betonas. I det beskrivna mötet och de maktordningar som regerade i rummet tystades effektivt, och kanske omedvetet, den protest och det frö till en annan ordning

som finns i det kollektiva handlandet, i synnerhet på ”gräsrotsnivå” (Melucci 1991).

Bygdeutvecklingens hävdande av ett helhetsperspektiv med utgångspunkt i det lokala förstår jag som en protest mot en ordning som tar alltför lite hänsyn till det mänskliga. Som försvar av bygd blir helhetsperspektivet en del av kampen för landsbygders värden och ordningar. Under mitt fältarbete började jag se invånarnas kamp som kollektiva handlingar med potential och anspråk att förändra andras, men också den egna, förståelsen av bygd. I den meningen är utvecklingsarbetet ett slags pågående lärande, både för aktörer och med- och motaktörer. Arbetet ställer frågor, söker efter och formulerar nya svar. Landsbygder som bortprioriterade miljöer har letat sig in i medvetande och känsloliv hos de landsbygdsboende. Som kollektiv handling och kamp erbjuder bygdeutvecklingen en möjlighet att omdefiniera och återskapa landsbygders, och de landsbygdsboendes värde. Varje genomfört projekt blir en pusselbit i bevisföringen av landsbygders viktighet. När det gäller landsbygdsfrågor har det konstaterats att det finns behov av en mer utvecklad landsbygdsolitik (SOU 2003:29). Kommer den landsbygdsstrategi som regeringen presenterat under 2009 att bidra till en sådan? Vilken status ges landsbygdsfrågorna när regeringen samtidigt, första april 2009, lägger ned Glesbygdsverket, den myndighet som sedan 1991 haft i uppgift att särskilt bevaka frågor med relevans för lands- och glesbygder?⁴

Byarörelsen, som en social rörelse grundad i kollektiv handling för bygden, har vad Melucci (1991) kallar förpolitiska och metapolitiska drag. Det förpolitiska kännetecknas av att rörelserna finns och verkar i vardagslivet där de i informella nätverk och föreningar utprovar nya möjligheter och meningar. Det metapolitiska innebär en insikt om att det finns grundläggande problem som inte kan lösas genom politiska beslut, frågor som inte har några enkla eller slutgiltiga lösningar. Byarörelsearbetet menar jag handlar om frågor av både förpolitisk och metapolitisk karaktär. Det kan läsas som protest och svar på en politik som inneburit många landsbygders avveckling. De lokala grupperna verkar genom nätverks-, förenings- och projektarbete, på tvärs över partipolitiska gränser och inom flera områden, för sina bygder. De har hittat nya sätt att lösa problem och utvecklat lokaldemokratiska modeller för inflytande och delaktighet i närsamhället. Bygdeutveckling innebär nya sätt att tänka och göra med utgångspunkt i landsbygdsinvånarnas vardagsverklighet.

På samma gång som lokalt utvecklingsarbete legitimeras i politiska propositioner och utredningar som ett intressant område omtolkas kamp till kraft (se till exempel regeringens proposition 2001/02:4, s 185; ”kraft” eller SOU 2000:87, s 108; ”kraftkällor”). Med en sådan tolkning osynliggörs konfliktperspektivet till förmån för konsensus. Med en alltför snäv, byråkratisk, tolkningsram blir det också svårt att få syn på de andra ord-

ningar och värden som växer fram ur det kollektiva handlandet (Melucci 1991). En tjänsteman kan med sitt agerande tala om att bygden och dess invånare inte är särskilt viktiga eller betydelsefulla. Kanske utmanar och ifrågasätter ändå bygdeutvecklingsarbetet, med brett innehåll och nya former, delar av den politiska strukturen och systemen genom att påminna om att det finns relationella (mänskliga) ordningar och värden, där en helhetssyn på närsamhälle och livsmiljö är viktig.

I sin teori om livspolitik pekar Giddens (1997) på betydelsen av att uppmärksamma värdekonflikter som ett inslag i politiken. I kampen för bygden formas lokala ordningar som, med Giddens livspolitikbegrepp (Giddens 1997, s 247 ff), på ett djupare plan kan tolkas som individers, grupper och bygders självreflexiva projekt. Då kommer bygdeutveckling att handla om livsbeslut, om invånares och bygders självbild och identitetsarbete. Det sker inte isolerat i lokalsamhället utan i nära kontakt med omvärld och omvärldsförändringar. Som livspolitik utmanar lokala initiativ rådande normer och värderingar. Men då måste de också förstås som utmaningar som innehåller andra förståelser. En sådan utmaning menar jag är helhetsperspektivet; de värden och synsätt det förmedlar om bygd som något relationellt, komplext och sammansatt. Men livspolitiken stannar inte vid en reflexiv betraktelse utan fortsätter i handling, där individuellt och kollektivt aktörskap skapar förutsättningar för att förändra hur lokalsamhällets invånare ser på sig själva och hur de betraktas av andra.

Kampen för bygden kan förstås som kollektiva handlingar och reflexivt strukturerande bygdeberättelser som åter- och omskapar bygdens värden och status i förhållande till omvärlden. Överlevnadskampen ringar in de frågor som bygdeaktörer definierar som viktiga (Giddens 1997, s 263–264): ”Livspolitikens frågor utgör den centrala dagordningen för återkomsten av det institutionellt bortträngda. De kräver en återmoralisering av det sociala livet och en förnyad sensitivitet för frågor som modernitetens institutioner systematiskt förskjuter.” De bortträngda existentiella frågorna tvingar sig tillbaka till dagordningen, skriver Giddens (1997). Bygdeutvecklingsarbetet, menar jag, kan tolkas som en sådan dagordning. Med sitt breda innehåll innebär den en helhetssyn på bygd och livsvillkor. Men det existentiella återförs inte till dagordningen som en självgående process. Det krävs kollektiv kamp som återupprättar frågor och för fram dem till offentlig debatt, och forskning som fortsätter att belysa förhållandet mellan lokala aktörer och beslutsfattare, vilket visat sig vara en central fråga i bygdeutvecklingsarbetet.

Vad det kan innebära att vara nytänkare har jag velat skildra i den här artikeln. Möjlighets- och meningsskapandet har ett pris och aktörerna offerar mycket på vägen. Det finns varken någon enkel eller slutgiltig lösning för att upprätthålla bygden. Överlevnadsperspektivet

(en helhetssyn på bygd) uttrycker just detta och värnar om kulturella och sociala gemenskapers betydelse. Att hålla bygder levande menar jag också handlar om metapolitiska existentiella aspekter som blir synliga i de gemensamma värden och drömmar som inte kan reduceras till förhandling, beslut eller administrativ kontroll.

Några avslutande ord

Bykooperativet beviljades 5 275 000 kronor i EU-bidrag och offentlig finansiering. Med det ideella arbetet inräknat blev kostnaden för projektet 8 730 000 kronor (uppgifter från bygdeaktörerna). Arbetet med omvandlingen av udden och byggandet av Spaanläggningen startade i mars 2002 och målet nåddes i december 2004. I efterhand framträder framtidsprojektet som en bekräftelse på en lyckad utvecklingsprocess. I bygden finns idag en ny mötesplats i form av ett ekologiskt hälsobus och Spa. Men en dröm förverkligad betyder i bygdeutvecklingen inte ett lyckligt slut, det betyder mer arbete. Detta gör det svårt att tala om vinst eller förlust i kampen för bygden. Vad som är framgångsrikt eller inte beror av var och när nedslaget i undersökandet görs. Parallellt med bykooperativets arbete har nya hot riktats mot bygdens vårdcentral, bibliotek, affär och skola. Det betyder att de exempel som i bygdeutvecklingssammanhang gärna lyfts fram som goda modeller, framgångsrika bygder eller lyckade projekt även innehåller andra berättelser. Ytterst tolkar jag kampen för bygden som den demokratiska rättigheten att göra sin röst hörd. Med betoning på framtid och möjlighet blir kampen en hoppfull, och nödvändig, motberättelse till hot, nedläggning och avfolkning.⁵

Noter

1. Under 2008 och 2009 görs en nationell uppdatering av registret varför någon aktuell siffra varit svår att få.
2. Se Stenström-Jönsson & Forsberg (1995), Olsson & Forsberg (1997), Forsberg & Westlund (1999), Forsberg, Höckertin & Westlund (2001), Forsberg i Ekstedt et al (2003), Forsberg i Kobayashi et al (2005).
3. Samtalet har bearbetats och kortats ned. Skildringen i sin helhet återfinns i en kommande publicering (se not fem).
4. Av Glesbygdsverket, Institutet för tillväxtpolitiska studier och NUTEK har det bildats två nya tillväxtinriktade myndigheter: Tillväxtverket och Tillväxtanalys.
5. Artikelns innehåll belyses närmare i min avhandling i etnologi (Forsberg kommande 2010) där syftet är att förstå mer om landsbygders lokala utvecklingsarbete som överlevnads kamp.

Referenser

- Alexandersson, Ulf & Rönnlund, John-Erik (1995): *Nya spår. Erfarenheter och planeringsidéer från utvecklingsarbetet i byar och bygder*. Stockholm: Byggeforskningsrådet.
- Berglund, Anna-Karin (1998): *Lokala utvecklingsgrupper på landsbygden. Analys av några lokala utvecklingsgrupper i termer av platsrelaterad gemenskap, platsrelaterad rörelse och systemintegrerad lokal organisation*. Uppsala universitet: Department of Social and Economic Geography.
- Blehr, Barbro (1994): *Lokala gemenskaper. En studie av en nordsvensk by på 1980-talet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bull, Marianne (1993): *Att leda förändringsarbete i glesbygd – en sociologisk studie av kvinnliga eldsjälur i Norrbotten och på Gotland*. Skriftserie 1993:2. Östersund: Glesbygdsmyndigheten.
- Bull, Marianne (1998): *Byapolitiska profiler och demokratisk förnyelse – på kommunal och lokal nivå*. Östersund: Glesbygdsverket.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro (1994): *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlssons.
- Ekman, Ann-Kristin (1991): *Community, Carnival and Campaign. Expressions of Belonging in a Swedish Region*. Stockholms universitet: Department of Social Anthropology.
- Ekman, Ann-Kristin (2008): "Sega strukturer i glesa bygder", s 95–103. I *Ska hela Sverige leva?* Formas Fokuserar 13. Stockholm: Formas.
- Forsberg, Anette & Westlund, Hans (1999): *Insatser för landsbygdsutveckling i Jämtlands län, 1996-98. En utvärderingsrapport*. Working paper 1999:15. Institutet för regionalforskning (SIR). Östersund: SIR.
- Forsberg, Anette (2001): "Lokala utvecklingsgrupper och jobbskapande" (kapitel sex), "Lokalt utvecklingsarbete på landsbygden". I Hans Westlund, red: *Social ekonomi i Sverige*, s 153–181 & s 183–227. Stockholm: Fritzes.
- Forsberg, Anette, Höckertin, Chatrine & Westlund, Hans (2001): *Socialt kapital och lokal utveckling – en fallstudie av två landsbygdskommuner*. Arbetslivsrapport nr 2001:15. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Forsberg, Anette (2003): "Att brinna för lokalt utvecklingsarbete – om eldsjälares engagemang för landsbygden". I Eskil Ekstedt & Lars-Erik Wolvén, red: *Relationsbyggande för ekonomisk utveckling. Från idéer om ekonomisk utveckling till lokalt utvecklingsarbete i Norrlands inland*, s 181–211. Arbetsliv i omvandling 2003:15. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

- Forsberg, Anette (2005): "Local responses to structural changes – Local development groups in rural communities in Sweden". In Kioshi Kobayashi, Hans Westlund & Kakuya Matsushima, red: *Social Capital and Development Trends in Rural Areas*, s 115–130. Kyoto University: Marginal Areas Research Group (MARG).
- Frånberg, Gun-Marie (1994): *Kvinnliga eldsjälar i glesbygd*. Glesbygdsmyndighetens Skriftserie 1994:2. Östersund: Glesbygdsmyndigheten.
- Frånberg, Gun-Mari (1996): *East of Arcadia. Three Studies of Rural Women in Northern Sweden and Wisconsin, USA*. Umeå University and Femina Borealis Publications: Department of Education.
- Giddens, Anthony (1997): *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg: Daidalos.
- Glesbygdsverket (2008): *Sveriges gles- och landsbygder 2008*. Glesbygdsverkets årsbok. Östersund: Glesbygdsverket.
- Gunnarsdotter, Yvonne (2005): *Från arbetsgemenskap till fritidsgemenskap. Den svenska landsbygdens omvandling ur Locknevis perspektiv*. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet: Fakulteten för naturresurser och lantbruk.
- Hannerz, Ulf (2001) red: *Flera fält i ett. Socialantropologer om translokala fältstudier*. Stockholm: Carlssons.
- Herlitz, Ulla (1998): *Bygderörelsen i Sverige*. Working paper 11. Östersund: Institutet för regionalforskning (SIR).
- Herlitz, Ulla (2002): *Bygdens röst – mellan medborgare och kommun*. Stockholm: Folk rörelserådet Hela Sverige ska Levat.
- Melucci, Alberto (1991): *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*. Göteborg: Daidalos.
- Nilsson, Agneta (1995): *Att ta liv och arbete i egna händer – om projektet Kvinnum i Jämtlands län*. Östersund: Resurscentrum Kvinnum.
- Olsson, Jan & Forsberg, Anette (1997): *Byapolitiken. En utvärdering av ett antal samarbetsmodeller och dialogformer mellan kommuner och lokala utvecklingsgrupper inom ramen för projektet Byapolitiken*. Örebro: Novemus.
- Regeringens proposition 2001/02:4. *En politik för tillväxt och livskraft i hela landet*. Regeringskansliet. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Rönblom, Malin (1996): "Kvinnors organisering i glesbygd - resurs eller utmaning?" I Hans Månsson, red: *Med periferin i centrum. Om landsbygden som motor i en långsiktigt hållbar utveckling*, s 73–89. Östersund: Glesbygdsverket.
- Rönblom, Malin (2002): *Ett eget rum? Kvinnors organisering möter etablerad politik*. Statsvetenskapliga institutionens

- skriftserie 2002:3. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen.
- SOU 2000:87. *Regionalpolitiska utredningens slutbetänkande*. Regeringskansliet. Stockholm: Näringsdepartementet.
- SOU 2003:29. *Mot en ny landsbygdspolitik*. Regeringskansliet. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Stenström-Jönsson, Ulla-Britta & Forsberg, Anette (1995): *Lokalt utvecklingsarbete är att skapa – om kvinnor som samhällsentreprenörer i glesbygd*. Rapport 1995:31. Östersund: Mitthögskolan.
- Ås, Berit (1982): *Kvinnor tillsammans. Handbok i frigörelse*. Stockholm: Gidlunds.